

HUMANİSTİK DİNİ PSİKOLOJİ: DİN PSİKOLOJİSİNDE YENİ BİR BÖLÜM*

O. STRUNG, Jr.
Çev.: M. Naci KULA**

DİNİ PSİKOLOJİNİN TARİHİ YÖNÜ

Hernekadar burası din psikolojisinin tarihini sunma yeri değilse de din psikolojisinin tarihi konusu ile ilgili birçok önsöz, başlangıç olmasına rağmen bu konu hiçbir çağdaş bilim adamı tarafından tam başarı ile halledilememiştir¹. Eğer çağdaş humanistik psikolojinin nasıl bir şekilde hem din psikolojisi için yenilik getiren itici bir güç olduğu ve aynı zamanda bu disiplinle, bu disiplinin kurucusu W. James'ce tespit edilen orjinal niyetlerin bazılarının katalitik uyarıcısı olduğu görülmek isteniyorsa konunun tarihi hassasiyeti ele alınmalıdır.

Psikoloji bilimi, İngiliz Antropoloğu Sr. James Frazer, tarafından ortaya koyulduğu gibi dinin, insan tabiatının² diğer yönleri gibi incelenebilecek bilinç fenomenleri şeklinde ele alınabileceğinin ihtimaline ilk defa sıcak baktığında dini ve dini davranışı incelemede başından beri tereddüt göstermeyen ve bu konuları ele alıstaki cesaretle hemen Freud psikanalizin peşinde gelen yeni bir disiplini şekillendiren bir fikir ve prensip olarak ortaya çıktı. Psikanalizin olduğu gibi, din psikolojisinin davranış bilimlerinin sahasına girişi, fırtınalı, kısmi ve oldukça karmaşık olmuştur.

* Bu makale, Edt. H. Newton Malony'nin, "Current Perspectives in the Psychology of Religion" (1977) kitabının 27-35 nolu sayfalarının tercümesidir. Ayrıca ilgili makalenin ilk paragrafı, önemli bir hususu ihtiva etmediğinden tercüme edilmemiştir.

** Araş. Gör.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Din Psikolojisi Araş. Görevlisi

1 GT. Orlo Strunk, Jr.; Readings in the Psychology of Religion (New York and Nashville. Abingdon, 1959); and Chapter II of. G. Stepha Spinks' Psychology and Religion: An Introduction to Contemporary Views (Boston, Beacon Press, 1983).

2 James Frazer, The Gorgon's Head (London, Macmillan, 1927)

Davranışçılığın psikolojik sahada etkin olmaya başladığı Amerika'da, din psikolojisi G. Stanley Hall³, James H. Leuba⁴, E.D. Starbuck⁵ ve tabiki W. James gibi⁶ mümtaz bir avuç psikologça ele alınmıştır.

Hall, sadece Amerikan psikoloji derneği kurucusu ve ilk başkanı olması sebebiyle değil, fakat bir Amerikan Üniversitesinde genel idareci olması sebebiyle de, bu sahaya katkısı olmuştur. Bunun yanında Hall, bilimsel kesinliğe inananların küçümsemeleri yüzünden şevki kaybolacak bir insan değildi. Herne kadar Hall, mesleki hayatını geçici heves ve istekler serisi ve din psikolojisi ile olan ilgisini bir çok meşguliyetlerinden sadece bir tanesi olarak görse de şüphesizki konuya olan kişisel ilgisi belli bir gayretle onu konuya eğilmeye sevk etti.

Hiç bir çağdaş davranışçı ile kıyaslanamayacak bir şekilde sahaya deneysel (ampirik) gayret getiren Leuba'nın durumu farklıdır. Leuaban'ın katkılarına ilişkin Hiltner'in değerlendirmesi biraz katıdır. James'in zıttına Leuba, dinin lehinde olmaktan ziyade aleyhindedir. Gerçekte Leuba, din psikologları arasında ilk ve en belirgin reduksiyonistlerdendir. Alimliği yüzünden çalışmalarını dikkate alınmak zorundaydı. Çünkü bütün Tanrıları hiçe sayan tavırları olanlar haricinde onun çalışmalarını hiç bir kimse beğenmedi. Leuba'nın çalışmasının bu amacı, belirgin ve apaçık açıklanmış olduğundan onun dinin psikolojik olarak anlaşılmasıyla⁷ ne kadar ilgilendiğini farzetmek şüphelidir. Niyetlerine rağmen Leuba, yaklaşımları, "Zeitgeist" (Bu durumda reductionist) tarafından keskin bir şekilde biçimlenen öncülerin bir diğerini temsil eder.

Öte yandan E.D. Starbuck da, Leuba gibi meslektaşlarının baskısına maruz kaldı. Fakat Starbuck, olguya sempati ile yaklaştı ve dinin psikolojik incelenmesinin diğer konular gibi psikologlar için mümkün bir konu olduğunda ısrar etti. Starbuck'un konuya katkıları henüz tam olarak belirginleşip takdir edilmiştir. Fakat onun böyle bir ilişkinin iyi bir sonuç yaratmayacağına inanan psikolog meslektaşlarının itirazlarına rağmen din psikolojisi terimini kullanan ilk psikolog olduğuna ilişkin sebepler vardır.

Gerçek anlamda bu ilk öncüler din konusundaki ilgilirini ifade ederek tehlikeyi göze aldılar. Onlar hem teologlar, hem de psikologlar için meşru bir hedef oldular. Fakat bu ilk öncüler tarafından ortaya atılan ilgi sekteye uğramadı ve 19. yüzyıl başlarında oldukça etkileyici psikologlar ve teologlar grubu araştırma yapmaya ve kitap yazmaya başladı. Bu hareket New England da iyice benim-

3 G. Stanley Hall, *Adolescence* (New York, Appleton, 1904, 2 vols.)

4 H. Leuba, *A Psychological Study of Religion* (New York, Macmillan, 1912).

5 D. Starbuck, *The Psychology of Religion* (New York, Scribner's, 1899).

6 William James, *op. cit.*

7 Seward Hiltner, "The Psychology Understanding of Religion" in Orlo Strunk, Jr. (Ed.), *Readings in the Psychology of Religion* (New York and Nashville, Abingdon, 1959), pp. 74-104.

sendi. Özellikle F. Strickland⁸, Paul Johnson'un⁹ önderliğinde Boston üniversitelerinde, bu hareket, Antive Newton teoloji okulunda Walter F. Clark¹⁰, tarafından yazılan bir kitap Charles nehri'nin öbür tarafına ulaşmış oldu. Aynı şekilde bu hareket Harvard Üniversitesinde Gordon W. Allport¹¹ tarafından da gerçekleştiriliyordu.

Jamesten beri, din psikolojisi başlığı altında zikredilebilecek binlerce kitap ve makale yazılmıştır. En son bibliyografyalardan bir tanesi dinin sosyal, bilimsel incelenmesi¹² konusunda bir çoğu geleneksel din psikoloji eğiliminde olan yaklaşık altı bin çalışma olduğunu tespit etmiştir. Buna yaklaşık üç bin çalışmayı içeren W.W. Meisner'in¹³ mükemmelce hazırlanmış bibliyografyası eklenince din psikolojisinin oldukça etkileyici hacimde yapıt ürettiğini görürüz.

Pastoral servislerin, dinin uygulama alanlarının ve zihni sağlığın, alanı büyük ölçüde etkisi altına aldığı gerçeği kabul edilse dahi dini fenomen alanında ampirik ve dini psikolojik araştırmalar hızla devam etmektedir. Joseph Havens'in "Psikoloji ve din"¹⁴, Paul W. Pruyser'in, "Dinin dinamik psikolojisi"¹⁵ isimli kitapları halihazırdaki ilgiye birer örnektirler. İkinci kitap, dini davranış ve tecrübeye ilişkin yaklaşımları sunarken, James'in humanistik ruhuna bağlılıkla birlikte çağdaş klinik psikolojiyle de uyum içindedir.

PSİKOLOJİYE OLAN MUKAVEMET

Fakat bu büyüleyici gelişme sürecinde ilginç bir dinamik husus göze çarpmaktadır. Andre Godin, uygun bir şekilde bu ilginç dinamiği "dinin bilimsel psikolojisine istek ve mukavemet"¹⁶ olarak karakterize etmiştir. Organize edilmiş dinde psikolojik iç gözlemlere ve bu psikolojik iç gözlemlerin dini sezginin tabiatına ilişkin vereceği ipuçlarına yoğun bir ilgi vardır.

8 E.L. Strickland, *Psychology of Religions Experience* (New York, Abingdon, 1924).

9 Paul E. Johnson, *Psychology of Religion* (New York and Nashville, Abingdon, 1945, 1959).

10 Walter H. Clark, *The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience and Behavior* (New York, Macmillan, 1958).

11 Gordon W. Allport, *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation* (New York, Macmillan, 1958).

12 Morris T. Berkowitz and J. Edmund Johnson, *Social Scientific Studies of Religion: A Bibliography* (Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1967).

13 W.W. Meisner, *Annotated Bibliography in Religion and Psychology* (New York, Academy of Religion and Mental Health, 1961).

14 Joseph Havens (Ed.) *Psychology and Religion: A Contemporary Dialogue* (Princeton, Van Nostrand, 1968).

15 Paul W. Pruyser, *A Dynamic Psychology of Religion* (New York, Harper and Row, 1968).

16 A. Godin, *From Religious Experience to a Religious Attitude* (Brussels, Belgium, Lumen Vitae Press, 1964).

Aynı zamanda bu alana, özellikle, davranışsal geçiş sürecinde Amerikan sahnesini (American scene) kapatmaya meyleden "hiçbir şey değil, fakat psikoloji" anlayışına ihtiyatlı bir mukavemet de mevcuttur. Çok sayıda psikolog, dini inceleme isteğindedir. Bu psikologların başında psikolojinin herhangi bir anlam ifade edecekse insan davranışının ve tecrübesinin hiçbir yönünü ihmal etmemesi gerektiğine ikna olmuş olan teoristler gelir. Aynı zamanda psikoloji dini sezişi yoğun ve ciddi bir şekilde ele alma çabalarına karşı çıkmıştır. Starbuck'un meslektaşlarının asrın başında yaptıkları gibi bu karşı çıkma, konuyu bu şekilde ele alışın psikolog topluluğun büyük bir kısmınca değer verilen objektif sadeliğin lekeleneceği kaygısından kaynaklanmaktadır.

Tarihi ve çağdaş bu eğilimler, "dini psikoloji" deyiminin zıddına, "din psikolojisi" ifadesinde belirgin bir şekilde açığa çıkmıştır. Almanya'da "Religionpsychologie" terimi, Amerikadaki Din psikolojisi olarak bilinen sahayı tanımlamak için sıkça kullanılır. Amerikalılar, Religionpsychologie kelimesini farklı bir şekilde din psikolojisi olarak çevirmektedirler. Fakat bunu sadece dil tercihi olarak yapmazlar. Din psikolojisi ifadesi objektif bir sözü belirtir. Bu objektif söz, psikoloğun dini durumunu ima ediyor gibi gözükken dini psikoloji teriminde mevcut değildir. İlginçtir ki, Endüstri psikoloğunun endüstrücü, çocuk psikoloğunun çocuk olduğunu düşünmezken; dini psikoloğun kesinlikle dindar olması gerektiği şeklinde bir düşünce eğilimi vardır.

Bu görünüşte irrasyonel hassasiyetin dini davranışı incelemekle, ilgilenen kişiler hakkında yapılabilecek sorumsuz spekülasyonu caydırdığı ileri sürülmüştür. Fakat aynı zamanda bu durum, (görünüşteki irrasyonel hassasiyet) din psikoloğu tarafından ele alınan ana konuları kısıtlama eğilimi göstermiştir ve en açık bir şekilde bir durum, dini psikoloğun metodolojik bakış açısını ve disiplinler arası tutumunu tahrip eder bir şekilde daraltmış ve kısırlaştırmıştır. İşte burada çağdaş humanistik psikoloji, James ve Starbuck gibi şahsiyetlerin ilk fikirleri uyum içinde olan geleceğin daha derin ve daha önemli dini psikolojisi için umut sunmaktadır.

HUMANİSTİK PSİKOLOJİ VE DİN PSİKOLOJİSİ

Psikolojideki çağdaş humanistik hareket Amerikan psikoloji tarihindeki den daha fazla kavramsal ve metodolojik özgürlük sunan eğilimi vurgulamaktadır. Bu çağdaş humanistik hareketin öncülerinden biri, humanistik psikoloğun aşağıdaki özellik ve eğilimlerle karakterize edebileceğini ileri sürmüştür:

- Tamamen veya kısmen insan altı türlere dayandırılan insanın fonksiyonu ve tecrübesine ilişkin tanımlarını yetersiz ve hatta kafa karıştırıcı diye reddeder.

- Çalışmak için problemleri seçmeden çalışmalarını tasarlayıp gerçekleştirmedi ve sonuçları yorumlamada anlamın metottan daha önemli olduğunda ısrar eder.

- İnsanın subjektif deneyimine birincil önemi davranışlarına da ikincil önemi verir. Zira subjektifliğin bu birincilliğinin her insan çabasında esasa olduğu savunur.

- "Bilim" ve "Uygulama" arasında herbirisinin sürekli olarak birinin diğerine katkısı olduğu ve ikisini ayırma teşebbüslerinin her ikisini engelleme olarak anlaşılacağı şeklinde devamlı bir etkileşimin varolduğuna inanır.

- Düzenli, üniversal ve uyumlu olan konuları incelemeyi istemekten ziyade, kişisel, istisnai ve tahmin edilemez konularla ilgilenir.

- İnsanın tecrübesini genişleten veya zenginleştiren şeyleri arzu eder fakat hiçbirşey yapmadan sadece düşünme perspektifini reddeder¹⁷.

Yeni harekete kimlik kazandırma çabasında Profesyonel bir organizasyon olan Amerikan Humanistik Psikoloji Topluluğu, yukarıdakilere benzer, hatta daha geniş kapsamlı dört özellik belirlemiştir:

- Dikkatin, tecrübe eden kişi üzerinde toplanması ve böylece insanın incelenmesinde tecrübenin asli fenomen olmasıdır. Gerek teorik açıklamalar ve gerekse görünen davranışlar, tecrübenin kendisine kişiye ifade ettiği anlam yanında ikinci planda kalmaktadır.

- İnsan hakkında mekanik ve redüksiyonist ifadelerle düşünmeye karşı, seçim, yaratıcılık, değerlendirme ve kendini gerçekleştirme gibi ayırdedici insani vasıflarına önem vermek.

- İncelenecek problemlerin tesbiti ve araştırma prosedürünün seçiminin anlamlılığına bağlılık ve anlam pahasına, objektiviteye verilecek öneme karşı çıkmak.

- İnsanın kıymetine ve onuruna değer verip ona son derece alaka göstermek ve her kişide mevcut olan potansiyelin geliştirilmesine ilgi duymak. Bu görüşün ana hedefi, insanın kendi varlığını keşfetmesi ve diğer sosyal grup ve insanlarla ilgilendirmesidir¹⁸.

Bu tür niyetler ve eğilimler - hatta hareketin kıymikımsı doğasının tanınması - genel olarak dinin açıklanmasında din psikolojisi için potansiyel olarak verimli bir muhteviyat oluşturmuştur. Önceden de belirtildiği gibi, din psikolojisi daha büyük topluluğun "Zeitgeist"i tarafından doğrudan etkilenmiştir. Humanistik yönelişler, psikolojiye özgü havanın gittikçe artan bir parçası olmasıyla, psikologların teorik eğilimleri ve araştırmalarının seçimini de etkileyecektir. Halihazırda, mesela, humanistik grubun bir üyesi dinin psikolojik incelenmesinde yeni bir hamleye olan ihtiyacın bilincine varmış ve ciddi olarak açıklamalarda bulunmuştur:

17 James F.T. Bugental (Ed.). *Challenges of Humanistic Psychology* (New York, McGraw-Hill, 1967).

18 Charlotte Buhler and James F.T. Bugental, *American Association of Humanistic Psychology* (brochure) (San Francisco, American Association for Humanistic Psychology, 1965-66).

Humanistik din psikolojisi Tillich'in derinlik boyutunu kaybetmez. Ölçme ve gözleme kolaylığı adına dini olan şeyin özünü kaybetmez. Kısaca, halen geçerli olan pozitivist "Zetigeist" in aksine, dinin humanistik psikolojik incelenmesi hayatın subjektif manası ile her şekilde ilgilenebilir - ve bu varoluş ile geçerlidir... Dinin psikolojik incelemesine geleneksel bilimsel yaklaşım, insanın en önemli ve her yerde mevcut karakteristiklerinden biri olup henüz derinlemesine bir ilerleme kaydetmemiştir. Bana öyle gözüküyorki, humanistik yaklaşım, her şeyi kapsayan bir fenomenoloji vasıtasıyla, dar ve titiz bir amprizme karşı olarak, subjektif deneyimin bolluğuyla uğraşmayı daha çok yeğlediğinden, daha ziyade "İnsanın iç dünyasını" (Inner man) soruşturmaktadır¹⁹.

Psikoloji sahasının dışındaki ilim adamlarını da ilgilendiren din psikolojisini zenginleştiren ikinci temel katkı humanistik yönünün çatısı altındaki daha çok disiplinler arası ilgi taahhütünde yer almaktadır. Geçmişte din psikoloğu sadece kendi ilgi alanında çalışma eğiliminde idi. Kendi ilgi alanında çalışarak diğer din bilimlerinden pek az şeyi kullanıp ve pratik olarak humanistik disiplinlerden hiçbir şeyi kaynak olarak kullanmamıştır. Dinin bilimsel çalışması dergisinin 1962'de kurulmasıyla biraz daha fazla disiplinler arası faydalanma başlamış oldu. Fakat bu hareketin disiplinler arası aktivitenin şu ana kadar psikologların, sosyologların ve antropologların araştırması etrafında merkezileşti. Humanistik çalışanlar, İncil alimleri, din eğitimcileri ve teologlar, temel olarak önemli herhangi bir şekilde temsil edilmemişlerdir.

Din psikolojisinde disiplinler arası araştırmanın müthiş şekilde yetersiz olmasının başlıca sebeplerinden biri, din psikoloğunun dar kavramsal çatısıdır. Çoğu kez davranışsal eğilimle kontrol edilen sık sık redaksiyonist istekle motive edilen ve bazen kaba pozitivism ile sersemleşen din psikoloğu bu tür faraziyelerin dairesi dışına çıkan disiplinlerle iletişim kurmanın mümkün olmayacağını anlamıştır. Pratik teolojiyi de içeren teoloji, dini psikoloji de dahil olmak üzere davranış bilimlerinin kendi çabalarına olan potansiyel katkılarını kabul etmiştir. Fakat ilişkiler zor ve seyrek. Her iki grubun kendine ait terim ve faraziyeleri vardır. Çoğu kez teolojik okullardan sayılmasına rağmen din psikolojisi bile teolojik diyaloga önemli bir şekilde katkıda bulunmayı zor adanmıştır. Zira din psikolojisinin kavramsal şeması ve araştırma aktiviteleri alakasız veya yapmacık ve yahutta dini tetkikinin derin manasından pekçok uzaklaşmış olarak gözüküştür.

Buna rağmen halihazırdaki birkaç eğilim disiplinler arası yaklaşımın mümkün ve üretken olduğunu göstermektedir. Psikologların ve teologların diyaloga²⁰

19 Joseph R. Royce, "Metaphoric Knowledge and Humanistic Psychology" in James F.T. Bugental (Ed.) Challenges of Humanistic Psychology (New York, McGraw-Hill, 1967). pp. 21-28.

20 Joseph Havens (Ed.), op. cit.

girdiği Amerikan Psikoloji Birliği toplantıları; psikologlar, filozoflar ve teologların iradenin tabiatını²¹ tartıştıkları din ve psikiyatri üzerine GALLAHUE konferansı; bir Alman din bilimi dergisinde²² "Archiv für Religionspsychologie" dergisinin içeriğinin tanınması ve Katolik Psikoposları Ulusal Konferansı Sekreterliğinin katolik literatür ile ilgili inceleme sırasında, psikoloji de dahil, teolojiyle ilgisi olmayan disiplinlerden malumat çıkarmaya yönelik en son teşebbüsü, - bütün bunlar açık tartışmaların verimli bir şekilde gerçek-leşeceğini ve gerçekleşmekte olduğunu gösteren işaretlerdir. Humanistik yaklaşımların üçüncü neticesi, disiplinin tümünden yeni yapılanmasıdır. Geleneksel olarak dini psikoloji, ontolojik meselelere değinmekten dikkatle kaçınarak ve herkesi sadece descriptive olduğuna dair ihtiyatlı bir şekilde temin ederek müşkil bir çizgiyi takip etmeyi yeğlemiştir. Dini psikolojinin eşit şekilde tutucu olan yanı dinin dünyevi kısımlarından ve teolojik inançlar ve sistemler gibi daha kompleks konulardan kaçınarak dini tecrübe ile alakadar olmasıdır.

Paul W. Presser, bu son hususu şu şekilde güzelce dile getirmektedir. Din psikolojisi kendisini münferit ibadetler ya da mistik hadiseler gibi dini tecrübenin ferdi kısmına hasredemez. Fakat bu aynı zamanda teolojik incelemeler ve ayınle ilgili işlemler²³ gibi toplumsal olgular ile de alakadar olmalıdır. Paul'e göre Din psikolojisi bu hedeflere temel olarak psikolojik kategorileri kullanarak erişmelidir. Çalışmada benzer bir motivle fakat dinin tarihi açısından Erbin R. Godin, zıt bir gözlemede bulunmaktadır. Büyük ölçüdeki dini verinin ele alınması, herhangi bir gözden geçirilmemiş büyük miktardaki verilerle karşı karşıya kalındığı zaman olduğu gibi kişinin daha ziyade psikolojiyi yeniden düşünmesini ele almaktadır. Din psikolojisinin işi, dini tecrübelerin Freud veya Jung'un kalıplarına veya Geştalt ya da uyarıcı cevap veyahutta başka bir kategoriye uyumlaştırmak değil, fakat daha ziyade dini tecrübe verilerinin kendi kendilerine neleri ihtiva ettiklerini bulmaktır²⁴.

İlk bakışta bu iki ayrı görüşün birbirine zıt olduğu intibayı ortaya çıkabilir, fakat her ikisi de din psikolojisinin bakış açısının yeniden ele alınmasına ilişkin müdafaa ileri sürmektedirler ve ben, kozmolojik tartışmaların dini psikolojinin ilgi sahasına dahil edilmesine ısrar ederek bu iki görüşün iddialarının daha da ileri götürülmesini savunurum. Mesela, Pierre Teilhard de Chardin²⁵ ve Sir Alis-

21 James N. Lapsley (Ed.), The Concept of Willing (New York ad Nashville, Abingdon, 1967).

22 Wilhelm Arnold, "Die Religionspsychologie auf neuen Wegen", Münchener Theologische Zeitschrift, 1968, 19, 46-39.

23 Paul W. Pruyser, op. cit., p. 333.

24 Erwin R. Goodenough, The Psychology of Religious Experience (New York, Basic Books, 1965) p. xi.

25 Pierre Teilhard de Chardin, The Phenomenon of Man New York, Harper and Brothers, 1959); The Future of Man (New York, Harper and Brothers, 1964).

tir Hardy²⁶, anlayışın evrimsel modellerine ilişkin zekice ifadeleri bilimsel teşebbüsün²⁷ tabiatına dair, M. Polanyi'nin, gayrete getirici görüşleri dünya dinleri disiplini²⁸ hakkında yapılan tüm araştırmalar, Edward D. Vogtun dinciler²⁹ hakkındaki hayal kırıcı fikirleri ve Bernard Spilka, teolojik psikoloji³⁰ formülünü ele almamıza dair fikri din psikolojisinin ilerideki çalışmalarına dahil edilmesi gereken konulardandır.

Kısmen en azından psikolojide hissedilmeye başlayan humanistik baskı sebebiyle dini psikolojinin ilerideki gelişmesine ilişkin yeni ihtimallerin varlığı şüphesiz ki W. James'i mutlu edecekti. Kavramlaşma ve metodolojideki bu yeni liberalasyonun ne kadar etkili olacağı görülecektir. Muhakkak ki humanistik psikoloji disiplinler arası kapıları biraz daha aralamıştır ve şu an görülmektedir ki, din psikolojisi tarihinde yeni bir devir ve yeni bir bölüm yazılmaya başlamaktadır.

26 Alistir C. Hardy, *The Living Stream* (New York, Collins, 1965).

27 M. Polanyi, *Personal Knowledge* (Chicago, University of Chicago Press, 1958); *Science, Faith and Society* (Chicago, University of Chicago Press, 1964).

28 See, for example, Wilfred C. Smith, *The Meaning and End of Religion* (New York, Macmillan, 1963); and Erwin R. Goodenough, *op. cit.*

29 Edward D. Vogt, "Religionics: A Neglected Approach to the Study of Religion" paper read at the 1968 meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, Montreal, Canada, October 25, 1968.

30 Bernard Spilka, "Conceptions of Man and Dimensions of Personal Religion" paper read at the Institute on the Psychology of Religion, Catholic University, Washington, D.C., June 17, 1969.